

Ніл Хасевич. Графіка перемоги духу

Олександр Мікула, художник-графік, м. Київ

* Закінчення. Початок у № 1 (с. 68–71) 2014 р.

Ніхто бо не може вдертись у дім дужого, та й пограбувати добро його, якщо перше не зв'яже дужого, і аж тоді пограбує господу його.

Марка 3:27

Автопортрет 1945 р.

Ми продовжуємо друкувати розповідь про видатного українського художника-графіка, одного із засновників української школи графічного дизайну — Ніла Хасевича. Його життя припало на буремні роки становлення української держави.

Наступні рядки присвячені творчій діяльності Ніла Хасевича на ниві патріотичної боротьби в лавах української повстанської армії, коли він мовою графіки докладав потужних зусиль до омріяної перемоги.

З квітня 1943 р., коли масово формувалися загони УПА, Ніл Хасевич долучився до підпільної роботи, а згодом став до керма армії. Підпільник входив до загону УПА «Північ», головним командиром якого був Клим Савур (справжні ім'я та прізвище — Дмитро Клячківський). Зберігся портрет Кліма Савура, який поліг у 1945 р., нама-

льований одним з учнів художника «Свиридом». Хасевич був обраний до центрального і крайового проводів ОУН. Підпільники не мали власного дому, жили кочовим життям. Робота в криївках, постійна зміна місця перебування, постійна небезпека. Його знали за псевдонімами Бей-Зот, Левко, Рибалка, 333, Старий, Джміль. Ніл був талановитим пропагандистом, керував друкарнею повстанців, працював як художник і редактор, готуючи ілюстрації до сатиричних журналів УПА «Український перець» та «Хрін», оформляв листівки, підпільні видання, випустив альбом карикатур. Митець розробив також проекти прапорів, печаток, бланків для повстанців. Як член крайової референтури пропаганди Ніл Хасевич працював у редакції часопису «До зброї», що його видавала УПА на Волині, був редактором цього часопису. Теми його робіт цього періоду присвячені повстанським будням, увінчанню слави УПА. У 1943—1944 рр. художник створив знаменитий цикл «Волинь у боротьбі», присвячений героїці повстанського руху. Під час навчання у Варшавській академії мистецтв, вивчаючи гравюру і займаючись прикладною графікою, Ніл міг стикатись із творами польської політичної графіки, зокрема плакатами часів радянсько-польської війни 1920 р. Крім суто мистецьких складових (композиція, колір, стиль, характер накреслення шрифтів) художника могла захоплювати сюжетна лінія плакатів та їхні гасла: «До зброї!», «Бий

Заголовок «Хрін»

За Українську Самостійну Свободну Державу!

Заголовок «За волю нації»

Заголовок «До зброї»

Печатка
УГВР

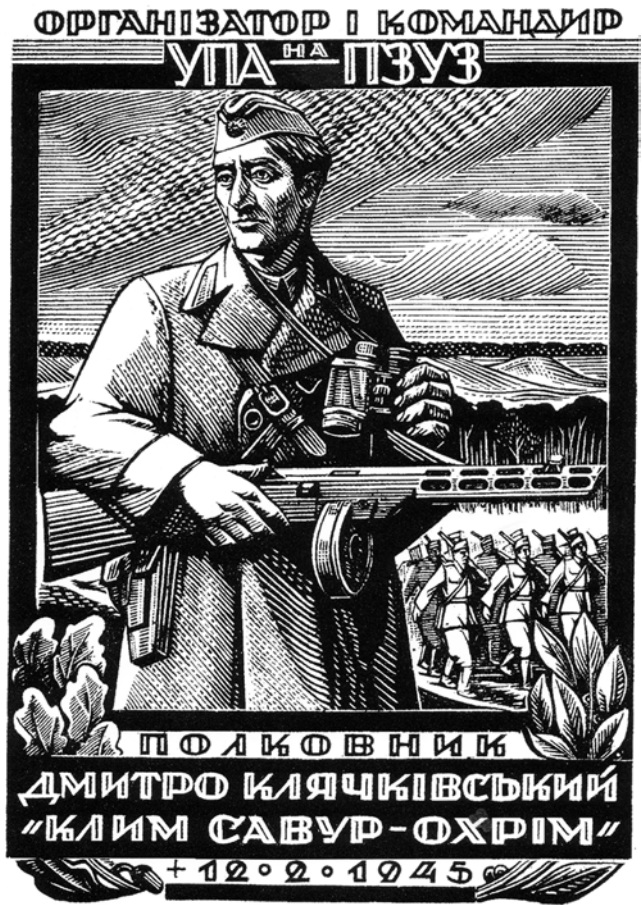

Печатка
УНР

большевика!», «Нам твердинею буде кожен порі!», «Гей, хто поляк, на багнети!». Доступність такої графіки в період навчання Ніла Хасевича могла в подальшому вплинути на створення власних чітких і влучних заклично-агітаційних композицій дереворитів. 1949 р. датовані його композиції плакатного характеру: «За Українську Самостійну Соборну державу!», «Воля народам, воля людині!», «Слава Україні! Героям слава!». Пройняті повстанською романтикою, ці твори мобілізували населення на національно-визвольну боротьбу, розкривали її цілі та завдання, мали велику популярність серед воїнів УПА. Якось Ніл Хасевич сказав: «Я не можу стріляти з автомата. Зате в моїх руках інша зброя — різець і липова дощечка. Я воюю з ворогом силою мистецтва». Крім того, Хасевич створив галерею портретів бійців і командирів УПА. У своїй статті «Про графіку» Хасевич писав: «Ніхто не заперечив великих можливостей графіки як художнього і пропагандивного чинника. У момент відродження нашої державності, в момент налагодження культурного життя на звільнених землях митці мають зголоситися до праці над портретами діячів, над плакатами і пропагандивними листівками...» У червні 1948 р. Українська головна визвольна рада запровадила відзнаки підпільникам, які заслужили їх особистою звитягою. Свою універсальність графіка-проектувальника Ніл Хасевич довів у проектах хрестів, медалей і відзнак УПА. До графічних проектів нагород Ніл додав супровідного листа з ретельним описом самих нагород і рекомендаціями щодо їхнього виготовлення в умовах глибокого підпілля. Листа було написано у квітні 1950 р. й адресовано Головному командуванню УПА. Виходячи із зовнішнього вигляду і авторського опису проектів нагород, очевидно, що Ніл був широко обізнаний у питаннях геральдики того часу. Ось рядки з листа: «На розгляд представляються такі нариси: 2 проекти Хреста Бойової Заслуги; 5 проектів Хреста Заслуги; 3 проекти медалі «За боротьбу в особливо важких умовах»; 4 проекти відзнаки приналежності до УПА; 2 проекти відзнаки 20-річчя ОУН. ...Всі відзнаки ми старалися закомпонувати так, щоб вони не були подібні до аналогічних відзнак, прийнятих в інших, принаймні в сусідніх із нами, державах. ...Автором проекту Хреста Заслуги № 3 є д. Свирид, всіх інших — я». Класична нагородна система побудована на трьох класах нагородних знаків: орден, хрест, медаль. Традиційно хрестами нагороджували військових за вислугу років, за участь у конкретних бойових діях, за поранення. Хрест за значенням є нижче ордену, але вище медалі. Композиція Хреста Бойової Заслуги УПА (проект № 1) складається з рівнораменного грецького хреста з накладеним на нього тризубом у полі квадратного ромба. Хрест із тризубом накладено за принципом логаринзького хреста на два схрещені мечі вістрями донизу. Хрест — прадавній геометричний символ. Грецький хрест із раменами рівної довжини (сгук quadrata) у ранньому християнстві символізував Христа. На національному прапорі Греції цей хрест, білий на синьому тлі, вперше з'явився у 1920 р., символізуючи боротьбу проти правління турків-мусульман. У сучасній новій традиції хрест означає також прийняття смерті або

Портрет Кліма Савура

Цикл «Волинь в боротьбі»

«За Українську Самостійну
Соборну Державу!»

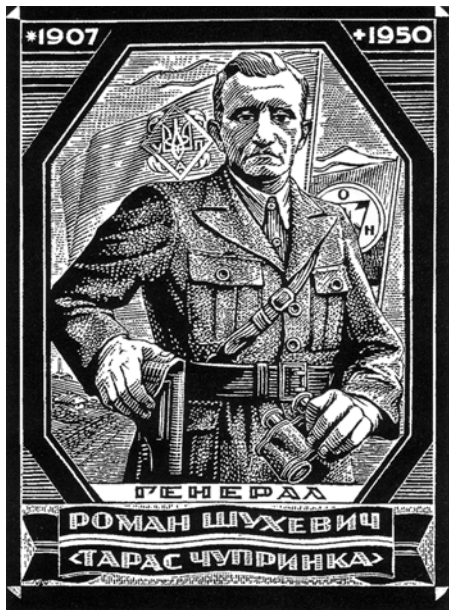
«Воля народам! Воля людині!»

«Слава Україні! Героям слава!»

мук і є символом самопожертви. В європейських нагородних знаках XIX ст. досить часто можна зустріти орденні військових заслуг із хрестом і двома перехрещеними мечами вістрями догори. Меч символізує духовну рішучість, силу, мужність, недоторканість святинь, вищі форми лицарства. Навіть сучасний український орден Богдана Хмельницького (1995 р.) має в основі своєї композиції європейський орденський хрест із перехрещеними мечами вістрями догори. Перехрещені мечі (шаблі) нерідко можна зустріти на гербах різної приналежності. Вони є давнім символом війни та військової звитяги. Ніл Хасевич запропонував у першому проекті Хреста Бойової Заслуги мечі вістрями донизу, що скоріше за все символізує захист і оборону. Хрест Бойової Заслуги (проект № 2) має у своїй основі конструкцію так званого хреста «Фрете», утвореного із чотирьох ромбів квадратної форми з п'ятим у центрі. На центральному ромбі розміщено тризуб як символ нерозривної традиції української визвольної боротьби. На чотирьох раменах ромба викладено короткий девіз: «Воля народам, людині!» Ще за часів лицарських походів із метою захисту християнського світу від диких варварів, воїнів-хрестоносців об'єднували не тільки ідея, а й ряд символів. Із давньої історії відомо, що визвольні рухи жили і діяли об'єднанням однодумців. Їх єднали й підтримували бойові кличі та бойові девізи. Традиційно, коли затверджувався орден, ідеологія нагороди відображалася в девізі. Французьке слово «девіз» перекладається як вислів, правило. Зазвичай, девізи несли просту та зрозумілу ідею. Хрест Заслуги Хасевичем було подано у п'яти проектах. Хрест у проекті № 1 має в основі той же грецький хрест, рамена якого завершуються гранованими вістрями. Вся композиція хреста чітко побудована за модульною сіткою на основі квадрата. Рамена хреста складені з двох умов-

них модульних квадратів, центр хреста — із чотирьох, в які вписане коло з тризубом. Хрест Заслуги (проект № 2) має в основі видозмінений хресто-меч знака ОУН. Тепер він нагадує і короткий меч, і птаха, що лине вгору. До речі, здавна хрест, рамена якого розширюються до країв, символізує розкриті крила птаха і є емблемою лицарства. У центрі хресто-меча-птаха — тризуб, покладений у ромб квадратної форми. Автором Хреста Заслуги (проект № 3) є учень Н. Хасевича «Свирид». В основі композиції суміщені два хрести — грецький, як титульний, і під ним так званий австрійський армійський хрест, утворений із чотирьох трикутників. Це давня емблема тевтонського лицарського ордену. Такий хрест має сильну доцентрову енергетику. Його можна зустріти на знамені дивізії Директорії УНР (1918 р.), на гербах міст Волині та Придніпров'я. Такі хрести Н. Хасевич використав в оздобленні віншальної стрічки у грамоті Митрополита Андрея Шептицького, ще будучи у Варшаві. І що важливо, такі хрести можна бачити на шатах святих із фресок і мозаїк Софії Київської (XII ст.). Між раменами хреста у проекті «Свирида» розташовані вістря-промені, у центрі грецького хреста — також тризуб у ромбі. Хрест Заслуги (проект Хасевича № 4) має таку ж саму основу, що і у проекті Хреста № 1, тільки додані квадратні вістря між раменами і куполоподібні форми на кінцях рамен. Це створило додатковий декоративний ефект. Цікаво, що цей нарис хреста спирається на давньохристиянську знакову традицію, приклад якої можна бачити у навершях жезлів у руках ангелів із сюжету «Причастя» мозаїк Софії Київської — чотирикутний знак-зірка, що нагадує архітектурні плани перших християнських храмів. Хрест Заслуги (проект № 5) має в основі хрест із чотирьох трикутників, у центрі — тризуб у вінку — стилізоване відображення герба УНР (1918 р.), який можемо бачити на

Портрет Романа Шухевича

Хрест Бойової
Заслуги (проект № 1)

Хрест Бойової
Заслуги (проект № 2)

Хрест Заслуги
(проект № 1)

Хрест Заслуги
(проект № 2)

Хрест
Заслуги
(проект
№ 3)

Хрест
Заслуги
(проект
№ 4)

Хрест
Заслуги
(проект
№ 5)

прапорі Голови УНР. Вінок символізує духовну або світську владу. Лавровий вінок — символ переможця.

До всіх проектів хрестів Ніл Хасевич пропонує смугасті червоно-чорні орденські стяжки (стрічки) з різною ритмікою і шириною смуг. Стрічка разом зі знаком ордену складає невід'ємну частину сукупного поняття ордену як нагороди. Стрічка та її колір походять із геральдичної та релігійної символіки. Колір стрічки визначається символічним значенням кольору в геральдиці. Червоний колір — колір влади, хоробрості, мужності, безстрашності. Чорний колір — скромність, освіченість, смуток. Ширина стрічки — 2,5–3,5 см на колодочці. У символіці української визвольної боротьби червоний колір означає героїзм, посвяту, бойовитість, є символом боротьби та крові. А чорний — працьовитість, наполегливість, символ труда і землі нашого народу.

Автор ескізів ретельно продумав класифікацію нагород. Це ми бачимо з листа Ніла Хасевича до Головного командування УПА: «Зірки-ромбики на стяжці означають клясу ордену. Під зірками на стяжці можна помістити 2 схрещені металеві мечі... Така емблема вказувала б, що цей орден військовий, що нагороджено ним за бойові заслуги, а потрібне це буде тоді особливо, коли носитиметься сама лише стяжка, без ордену, і для того, щоб підкреслити військовий характер нагороди, щоб відокремити від Хреста Заслуги, який у проектах має подібну стяжку, а є «цивільним» орденом».

Проекти медалі УПА автор описує так: «У проекті № 1 медалі «За боротьбу в особливо важких умовах» я старався представити 3 доби боротьби за Українську Державу: княжу, козацьку і сучасну, що значно ускладнило і роздрібнило композицію медалі... У проекті № 2 представлена лише одна фігура повстанця з гранатою і крісом у

руках. Ця постать мала б символізувати тільки теперішню боротьбу. Проект цей простіший від попереднього, але й дужчий символічно... У 3-му варіанті представлений лише тризуб у вінку (як символ цілі боротьби) і два схрещені мечі (як символ боротьби)... Усі стяжки запроєктовані у двох кольорах. Для орденів — червоно-чорні, а для медалі — блакитно-жовті».

Щодо проектів відзнак приналежності до УПА Н. Хасевич зазначає: «В основу композиції жетонів УПА я взяв меч як символ боротьби і сили. У першому проекті, представленому у формі ромба, меч оповитий стяжкою з написом: «За Україну, за волю, за народ»... У проектах 2, 3, 4 меч представлений без тла. У першому варіанті — з лавровою галузкою, в другому — зі стяжкою, на якій подано рік заснування УПА... і в третьому — сам меч і напис «УПА» без жодних додатків».

Також Ніл Хасевич зазначає у листі про нелегкі умови виготовлення відзнак: «Виготовляти емальовані відзнаки в підпільних умовах буде тяжко. По-перше, тому, що нема (мабуть) підпільних фахівців-емалерів, а, по-друге, трудно дістати потрібні до емальовання складники. Тому такі відзнаки виготовити можна буде тільки тоді, коли підшукається фахівець-емалер, тому зреалізувати зможемо поки що відзнаки без емалі. Такі відзнаки виготовляти в підпіллі ми все ж маємо можливість, бо є і люди, які зуміють роботу цю виконати, і потрібний метал не так вже тяжко дістати. Для виготовлення відзнак ОУН і УПА можна взяти метал із лусок (гільз) артилерійських набойів». У своєму листі Ніл високо підносить необхідність відзначення героїв визвольної боротьби, незважаючи на те, що весь обшир нерівної боротьби був загнаний Москвою у глибоке підпілля: «...я вважаю, що зреалізувати виготовлення відзнак і орденів є можливість. Коли б з якихось

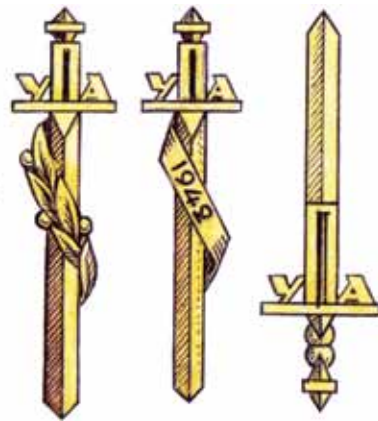
Медаль (проект № 1)

Медаль (проект № 2)

Медаль (проект № 3)

Відзнаки УПА

причин виготовити ордени ми не змогли, то в такому разі, на мою думку, можна було б виготовити самі лише стяжки з відповідними на них відзнаками. Це зробити не тяжко, це зробити у кожному разі, на мою думку, варто було б. Хай наші підпільні орденоносці мають поки що бодай стяжки орденів. Чи носитимуть вони їх чи ні, це вже їхня справа, але дати їм треба було б. Це справить у кожному разі їм приємність і буде доказом, що справу цю Провід трактує поважно, що надає їй великого значення, що турбується й дбає про це, що не забуває про заслужених навіть у сьогоднішніх, найтяжчих обставинах і піклується про вирішення їх. Така моя думка, думка рядового підпільника. Слава Україні!» За особливий внесок у визвольний рух Ніла Хасевича самого було нагороджено Срібним Хрестом Заслуги та медаллю «За боротьбу в особливо важких умовах».

Не менш важливою сферою роботи Ніла Хасевича була розробка ескізів паперових грошей — бофонів. Про них пам'ятає старше покоління, яке пережило війну. У повоєнні роки інформація про бофони була засекреченою і надійно осідала в архівах НКВС—КДБ. Бофони — це односторонні грошові документи або квитанції із символікою та відповідними написами: «Бойовий фонд ОУН», «Визвольний фонд ОУН» та іншими, які від імені керівництва руху опору видавалися населенню як боргові розписки за внесені добровільно або реквізовані кошти у вигляді грошей, харчових продуктів, одягу тощо. Використовували їх і в агітаційно-пропагандистській роботі підпілля. Перші такі документи з'явилися у Галичині, а з 1943 р. набули поширення на Волині та Рівненщині. Функціонували вони досить тривалий період. У 1945—1946 рр. командування УПА-Північ випустило «волинську» серію бофонів. Їхнім автором був Ніл Хасевич. Бофони художника випускалися номіналом 10, 25, 50, 100, 200, 500, 1000 карбованців і слугували своєрідним мистецьким еталоном для інших підпільних художників-графіків.

Лише одиниці знали про те, ким є насправді Ніл Хасевич, чим займається і де перебуває на цей час. Від схрону до схрону його перевозили на велосипеді. Хоча Хасевич не очолював збройних формувань УПА і не керував бойовими групами підпільників, його боротьба підносила

бойовий дух повстанців, закликала до звитяги. «Мені було відомо, що провід нашої організації його дуже беріг, — гадував Степан Мудрик. — Причина того — він був надзвичайно талановитим митцем і, крім того, мав розвинутий політичний розум. А ще Хасевич не належав до людей, що мають якийсь догматично-ідеологічний профіль. Він мав профіль українця-самостійника». З 1947 р. управління Міністерства держбезпеки (МДБ) у Волинській області мало кілька десятків малюнків, знайдених у загиблій зв'язковій Нілі Хасевича, яка пробиралася до Луцька. Тоді чекісти не здогадалися, що автором був Ніл Хасевич, досить відомий на Волині художник, котрий мав славу ще з довоєнних літ. Але у 1951 р. роботи Хасевича потрапили до делегатів Генеральної Асамблеї ООН та іноземних дипломатів і були надруковані в альбомі «Графіка в бункерах УПА». Це остаточно довело до шалу радянське керівництво. Спеціальна оперативна група МДБ, створена за розпорядженням із Москви «пресечь антисоветскую деятельность» художника-повстанця, очолена капітаном держбезпеки Борисом Стекляром, посилено шукала автора малюнків, які розповіли всьому світові, що УПА, вояки якої, складаючи присягу, клялися: «Здобути Українську державу або загинути у боротьбі за неї», не здається на милість ворога. Після консультацій із професійними художниками члени спецгрупи знали, що автор гравюр — художник високої кваліфікації. Щоденно збиралися матеріали про Хасевича, численним стукачам обіцяли посади, нагороди, почесні, цілеспрямовано шукали місце його знаходження.

Ця наполеглива операція, спрямована на його пошук і захоплення, щедрі нагороди облавникам свідчать, що графік-патріот був «важливою» фігурою для «советів». Адже шукали його ретельно, як особливо небезпечного для влади. І не дивно. Петро Мегик, за редакцією якого був опублікований альбом «Графіка в бункерах УПА», у вступній статті «Долотом проти Кремля» написав: «Як рядовий підпільник, як мистець, «Бей-Зот», Хасевич став скромно й сміливо перед обличчям грізного ворога України — московськими більшовиками, які несуть усьому, що українське: церкві, культурі, людині, лише смерть, лише знищення. Сам мистець у листі за кордон написав

Бофони

«я вже все втратив». Отже він приготований на всі трагічні наслідки нерівної боротьби. Працюючи долотом, Хасевич образно показує перед стероризованою людиною, що собою являє московський ненаситний імперіалізм — більшовізм, ця найбільша забриханість у світі, і що з ним лише — боротьба». В одному зі своїх листів, датованих 1951 р., коли сталінські посіпаки вже наполегливо розшукували його, Хасевич зазначає: «Державна безпека вже знає, хто криється за псевдо «Бей-Зот», а мої земляки-селяни не знають... Я хочу, щоб знали вони і знав увесь світ. У своєму житті я, здається, втратив уже все, але як довго буде залишатися бодай одна краплина моєї крові, я буду битися з ворогами свого народу. Я не можу битися з ними зброєю, але я б'юся різцем і долотом. Я каліка (інвалід), б'юся в той час, коли багато сильних і здорових людей у світі навіть не вірять, що така боротьба взагалі можлива... Я хочу, щоб світ знав, що визвольна боротьба триває, що українці б'ються... Така моя думка, думка рядового підпільника. Слава Україні!»

Вийти на слід художника допоміг випадок. В одному із захоплених бункерів солдати знайшли зашифровані документи. Коли їх розшифрували, то прочитали: «Заготували для вас п'ять кілограмів паперу і вишневе дерево». У шифруванні було вказано й адресу одержувача: бункер біля села Сухівці (за 12 км від містечка Клевань Рівненської області), де перебував Ніл Хасевич. Уранці 4 березня 1952 р. підрозділи МДБ оточили хутір, знайшли вхід до схрону. Криївку було обладнано на селянському дворі. Прихований вхід до підземелля знаходився у клуні під дровами. Сам бункер, порівняно просторий, мав три приміщення. Тут і відбувся останній бій Хасевича і двох бійців, які його охороняли, з гебістами. У книзі Теодора Гладкова «Со щитом и мечом», яка 1988 р. вийшла у львівському видавництві «Камеяр», описані подробиці смерті художника й воїна.

«Виходьте! Інакше закидаємо гранатами!» — крикнув Стекляр. Відповіддю було мовчання. Отже, переговори не відбулися. Чекіст витягнув із сумки гранату РГД і шепнув командирі відділення... Сержант точно, на півметра, не вище, підняв важку затичку... Цього вистачило, щоб метнути в лаз гранату. Глухо прогримів під ногами вибух... По-

Пам'ятник на місці загибелі Ніла Хасевича

чекавши трохи, капітан дав сигнал солдатам підняти затичку і знову вигукнув: «Хто живий — виходьте! Виходьте! Інакше пустимо гранати в хід!» Ніхто не вийшов... Живих у бункері не виявилось. При світлі акумуляторного ліхтаря Стекляр побачив три трупи. В одного відсутня нога — це був «Зот». У руці... стискав автомат».

За іншими даними Ніл Хасевич застрелився з особистою зброєю разом із двома своїми охоронцями — В'ячеславом Антоном — «Матвієм», та Антоном Мельничуком — «Гнатом», спаливши перед тим усі важливі документи. Після операції чекісти привезли вбитих до Клевані. Там вони два дні пролежали під дубом. Де поховали художника, з'ясувати не вдалося. Йому тоді було 47 років...

Незважаючи на свою фізичну поразку, в душі ці звиязці знали, що страшний монстр впаде з великим смородом, ревінням, розрухою та катаклізмами. І здійсняться слова пророка Ісаї: «Загибель призначена є, щоб виповнилась справедливість».

Бо ж тіло немічне, Дух животворить! *Ж*